

cg. 2 8/2135

183.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENÖTÖDIK KÖTET

(109. 110. 111. SZÁM.)

Sp.

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1886.

LEGUJABB FÖLFEDEZÉSEK ARÁBIÁBAN.

I.

Körülbelül két éve, hogy egy angol papi ember köszöntött be Renan dolgozószobájába. Olvasóink tudják, hogy Renan azon egyháztörténeti s philosophiai munkákon kívül, melyek által neve világhírűvé vált, még egy különös jogcím-mel bír arra, hogy egy szorosán körülhatárolt szaktudományban mint első rangú tekintély szerepeljen. E tudomány a sémi epigraphia, melynek tanszékét ő képviseli azon tudományos intézetben, melynek tanárai, mint talán semmi más tudományos intézet tanárai széles e világon, az előadás formájának tökéletességét az alapos kutatás lelkiismeretes pontosságával hivatásszerűen egyesítik: értem a Collège de France-t. Renan volt megpendítője a francia Institutban a *Corpus Inscriptionum Semiticarum* kiadásának, mely kiadványból eddigelé két phœnicziai füzet jelent meg. E gyűjtemény hivatása, hogy mindazon ó-kori fölirokat foglalja magában, melyek a sémi népektől reánk maradtak. A *Corpus* bizottsága nem éri be azzal, hogy az ismeretessé vált, szórványosan kiadott vagy eddigelé a gyűjteményekben kiadatlanul heverő fölirokat egybeállítsa; hanem a maga költségén útaztat is vállalkozó tudósokat, hogy a világ legfélreesőbb vidékein sémi fölirokat kutassanak, másoljanak vagy ha lehet a Louvre számára magokkal hozzanak.

Renanhoz tehát, mint a *Corpus Inscr. Semiticarum* intézőjéhez, 1884-iki január havában Rev. Charles Doughty szólott be, a nevezett gyűjtemény számára néki azon fölirokat másolatát ajánlván föl, melyeket ő 1875-től 1877-ig végezett

útazása alkalmával Közép-Arábiában gyűjtött. Doughty útazásának vázolója és jellemzése inkább geographiai folyóiratba tartoznék, és azért e helyütt beérjük annak jelzésével, hogy az angol Reverend oly vidékeket járt be, melyeket addig ritka európai ember lába taposott és oly ügyességgel fordult meg ebben a sajtóságos középarábiai társadalomban, mely személyes bátorságának becsületére válik, de másrészt oly sikerrel s eredménnyel is, mely egygyel több adatot nyújt arra nézve, hogy biz' azok a rémséges hírek, melyeket a belső arábiai muhammedánok fanatismusról regélnek, legalább is túlzottak. Ezt már Palgrave útazása, mely az utazónak valóban biztos mozgását mutatja a legfanatikusabb muhamedánok körében, úgy mint még később Lady Anne Blunt, angol hölgy útazása is (*Voyage en Arabie; pèlerinage au Nedjed, berceau de la race arabe*. Paris, 1882) sejtethették velünk.

Rev. Doughty útazásának fénypontját nem holmi pikáns kaland képezi; emlékezetessé válik a Madáin Szálih nevű vidéken tett fölfedezése által, mely most már egy egész kis irodalmat vont maga után, melyről az ily szakkutatásoktól távolabb álló művelt közönségnek is tudomást kell vennie.*) Ismerkedjünk meg előbb a helység fekvésével s legendájával, hogy áttérhessünk Doughty fölfedezésének méltatására.

Arábia legnyugatibb részének legismeretesebb területe az úgynevezett Hidsáz, azon tartomány, melyben az iszlám legszentebb fészkeit, Mekkát és Medinát találjuk; e tartomány legéjszakibb határán, körülbelül harminczhárom mérföldnyi távolságban hatalmas vulkanikus hegység tövében, egy völgy terül el, melynek középpontját a régiéknél Egrá-nak, a benszülöttek által Al-Hidsr-nek nevezett helység képezi. Al-Isztakhri, arab nyelven író geographus, a X. században majd csaknem ugyanazon benyomást közli e vidékről, melynek Doughty is az ő úti jegyzeteiben kifejezést ad. Messziről kap-

*) I. *Documents epigraphiques recueillis dans le nord de l'Arabie*, par M. Charles Doughty. Paris, 1884.

II. Philippe Berger: *Nouvelles inscriptions nabatéennes de Medain Saleh*. Paris, 1884.

III. Ugyanaz: *L'Arabie avant Mahomet d'après les inscriptions*. Paris, 1885.

IV. *Nabataeische Inschriften aus Arabien* von Julius Euting. Berlin, 1885.

csolatos nagy hegyláncznak képzeli az ember azokat a magas dombokat, melyeket a szél a sivatagból e katlanba toronymagasságra összehord.*) A muhammedán nép legendája Madáin Szálih, azaz «Szálih próféta városainak» nevezi e területet. Ide helyezi ugyanis színhelyét ama vallásos mondának, melyet a *Korán* XI. szúrája pendített meg és melyet a nép képzelete ismeretes túlzásaival fölczifrázott. Itt lakott ősrégi időben a Ptolomæus- és Pliniusból jól ismeretes thamudæusok népe, melyet Isten hitetlensége miatt eltörölt a föld színéről. Isten előbb az ő prófétáját, Szálihót, küldötte el hozzája, hogy a bálványok imadásától eltérítse a királyt és népét. De a thamudæusok királya ellene szegült a próféta intéseinek. Sőt bálványtemplomának főpapja által azt a gúnyos követelést intéztette a prófétához, hogy egy hegysziklából, melyet megjelöltek, egy száz rőfnyi hosszúságú tevét hozzon elő, melynek szemei úgy csillogjanak, mint a villám, s melynek hangja a menny dörgéséhez hasonlítson, lábai pedig a szelet fölülmúlják sebességre nézve. Szálih késznek nyilatkozott a követelt csuda véghez vitelére és ekkor még czifrább dolgokat kívántak. De bár mit kívántak is, Szálih nem sokalta, csak hogy megtérjenek a bünösök. Mikor már kellően megállapították volt, milyen legyen a kösziklából előhozandó teve, Szálih imára fakadt, és íme a köszikla nagy zúgással meghasadt és lassan-lassan előlépett a teve, épen olyan, a melyet a pogányok követeltek; tejjel bőven ellátta őket és sok csodás dolgokat végezett. Meg is tért a király, de családjá és tanácsadói még most is ellenszegültek; sőt annyira mentek, hogy a csudatevét Kaddár által megsebesítették. E pillanatban az egész természet jajgatásra fakadt; a hová a megsebzett teve lépett, melynek taposására eddig mindenütt élő vízforrások bugyogtak a sivatagban, vérforrások csergédztek. Harmadnapra vérvörös szárnyakkal égbe röpült Szálih csudás tevéje, a thamudæusok pedig mind szörnyet haltak házaikban, városaik pedig szakasztott oly módon, mint későbben Szodoma elpusztultak.***) Lakóhelyeik romjait látják a Madáin-Szálihban. Még azt a helyet is mutatják, a hol a megsebzett teve

*) Jákút: *Geogr. szótár* II. köt. 208. lap.

**) Weil: *Biblische Legenden der Muselmänner*. (Stuttgart, 1845)

földre rogyott a Mubrak al-náka (teve térdelési helye) nevű hegytorkolatban. — A Madáin-Szálihót környező kősziklák teljesen megmagyarázzák nekünk e mondáknak alapját. Sőt Müller Dávid Henrik, bécsi tanár véleménye szerint, mely Euting rajzai által nyert igazolást, a Madáin-Szálihót környező hegyek alakzata adott volna alkalmat azon képzetre, hogy e hegyekből egy teve tört légyen elő. Az egyik hegyet magok az arab geographusok térdelő tevéhez hasonlónak mondják.*) Doughty a kősziklák között még jó karban levő sírboltokat talált, csinos portálokkal, melyeknek homlokzatain találta azokat a föliratokat, melyeknek másolatait Renannak rendelkezésére bocsátotta. Alkalmassint ez emlékekhez fűződött a muhammedán legenda. Ez emlékek voltak azok, melyeket Muhammed a thamudæusok lakásainak nevezett; a vidék már az ő idejében is elpusztult volt, a hajdani virágzás e nyomai között és azon állapot között, melyben már ő is találta a vidéket, úgy alkotta meg a historiai átmenetet, hogy a hitetlen népet Allahtól elpusztíttatta; az emlékeket, melyeket látott, a pogány thamudæusok lakásainak nevezte, kik egy szép nappal lakásaikban halva találtattak.

Egy tágas termen kívül, mely egy sziklába volt vájva, és melynek maradékai arra mutatnak, hogy e terem számos fülkéiben voltak hajdanában elhelyezve az itt lakott nép imádásának tárgyai, bálványai, csupán csak temetőhelyeket, díszes síremlékeket talált Doughty. Mindegyik emlék, mint már mondók, a rajta található fölirat által mai napig is elárulja hajdani rendeltetését; de nemcsak azt árulják el a föliratok, hogy ez építészeti emlékek hajdanában mire szolgáltak, hanem Ázsia azon részének, melyben találtattak, kulturviszonyaira is erős fényt vetnek és ez utóbbi körülmény kölcsönöz Doughty fölfedezésének rendkívüli fontosságot a történelmi ismeretek meggazdagítása tekintetében. Nézzünk például egyet-kettőt e föliratok közül. A II. számút választom ki és közlöm itt szoszerinti fordításban:

«Ez a sírbolt, melyet készítettek Kamkam, Wáilat leánya, Haráma leánya és Kulejbat az ő leánya magok számára és utódaik számára Tebet havában, kilenczedik évében Háritatnak, a nabatæusok

*) A bécsi cs. akadémia értesítőjében (philos.-hist. Classe, 1884-ik XXVIII. 12).

királyának, népe szeretőjének. És átkozza még Dúsarát és . . . al-Lát . . . és Manavat és Kejsz azt, a ki eladná ezt a sírboltot, vagy a ki megvenné, vagy elzalogosítaná, vagy elajándékozna azt, vagy ki ebből kivetne egy holt testet vagy akár csak annak egy darabját, vagy a ki abba mást temetne mint Kamkamot és leányát és utódait. És a ki a fölebb megírottak ellenére cselekszik, az magára vonna Dúsarát és Hobal és Manavat részéről öt átkot és fizetnie kell bírságul ezer szelát háriti pénzben, kivévén azt, a ki kezében előmutat egy okiratot Kamkam és leányának Kulejbat kezéből e sírboltra nézve. És e jog állandó érvénynyel bír.

Wahballáhi fia 'Abdodat-nak készítette.»

Egy másik sírföliirat ekként hangzik :

«Ez a sírbolt, melyet készített Khalafu a Kusznátan fia a maga számára és Sza'ídu az ő fia számára és ennek fiutesztvérei számára, kik Khalafúnak még ezentúl születnének és gyermekeik és örökösök számára, jogigénylő jogigénylő után, örök időkre; és hogy eltemethetők ezen sírboltban és . . . ban a nevezett Sza'ídu és Manú'at és . . . és . . . és Umajjat és Szalimat, a nevezett Khalafu leányai; és nincsen följosgositva senki sem, sem Sza'ídu és fiutesztvérei, sem pedig ezeknek fiai és utódai, arra hogy eladják e sírboltot vagy hogy ajándékozó levelet vagy egyéb ilyest írjanak bár kinek; kivévén, hogy szentélyökre nézve írhat nevének vagy leányainak, vagy rokonainak, vagy vőnek írást, hogy oda temetkezhetnek, de csak ezeknek. A ki pedig ezt tenné, az magára vonja a bírságot Dúsarát, urunk Istene számára, pénzben ötszáz szelát háriti értékben, ugyanannyit meg az urunk számára. Ennek másolata letéttetett Kejsz templomában, Niszán havában, negyvenedik évében Haritatnak a nabatäusok királyának, népe szeretőjének. — Raumá és 'Abdodat a kőfaragók.»

Körülbelül ugyan ily tartalmú és szövegű mindazon föliirat, melyet Doughty hozott. Csak a birtokolók tulajdonneveinek különfélesége hoz némi változatosságot e sírföliiratok szövegébe. De azért első pillantásra is fölötte tanulságosaknak bizonyúlnak. Itt nem szólhatok bővebben azon tanulságról, melylyel már maga az írás minősége a sémi palæographiára nézve jár, sem pedig azon nyelvtörténeti adatokról, melyek ezen az ország arab nyelvének hatása és befolyása alatt használt aramæus nyelvjáráson szerkesztett szövegek nyújtanak. E folyóirat olvasó közönségével szemben különösen a történelmi tanulság kiemelését tartom fontosnak.

II.

Már a IV. században Kr. e. találkozunk a történelemben a nabatäusok népével, mint a régi Edom területének akkori uraival. Uralmok a zsidóktól odahagyott Palesztina déli részeire is, például Hebron városára, kiterjedett. Sok ideig nem találkozunk aztán a történelmi forrásokban a nabatäusok nevével s szerepével, míg 170 után Kr. e. a makka-bäusokkal találjuk őket sűrű politikai érintkezésben. A seleukida birodalom bukása alkalmat szolgáltatott az addig nem igen nagy befolyással bíró törzsnek, hogy kezdő hatalmát tulajdonképeni fészkeből, Petrából, kiindulva, a keleti Palesztina egész területén át éjszak felé egész a Hauránig terjeszse, hol Bosztra városa volt hatalmának főpontja.

85-ben Kr. e. (III. Arétas, Philhellén alatt) Damaszkus is az ő kezökben volt és annak daczára, hogy királyaik még sokkal későbbben a rómaiak vasallusai voltak, a világbíró hatalom nem ellenezte meglehetősen önálló szerepököt. Hisz Pál apostolnak a korinthusbeliekhez írt II. leveléből (11-ik rész 32. v.) tudjuk, hogy az apostolnak Damaszkusban való tartózkodásakor «a népnek tisztartója Arétas király képében haddal őrizte a damaszkusbelieknek városokat».

De nemcsak éjszak felé sikerült nekik hatalmukat kiterjeszteni; dél felé egészen az arab öbölig, Leuké Koméig, terjedt uralmok és Arábia éjszaki részének jó darabja az ő hatalmukban volt. Mommsen római történetének legújabb kötetében már azon helyzetben van, hogy Huber később közlendő fölfedezései alapján Tejmá városáig terjeszse a nabatäus uralom déli határát.*) Az épen idézett Doughty-féle föliratok lelhelye azt mutatja, hogy még Tejmán túl — hisz Al-Hidsr innét délnyugati irányban még körülbelül tizenöt mérföldnyire van — is terjedtek. Csak Tráján császár vetett 104—6-ban Kr. u. véget a nabatäus birodalomnak; Cornelius Palma a sziklás Arábiát római provinciává tette.

Minden esetre — úgy mond Nöldeke — csudálatos nép volt ez a nabatäus nép, mely egy kevéssé kedvező talajon em-

*) *Römische Geschichte*. V. kötet 476. lapján.

lékezetes kulturát volt képes teremteni, míg elődei, az edomiták, mindig meglehetősen alantós fokon maradtak meg.*) Nagy szerepe volt a Középtengernek Indiával s Arábiával való közvetítésében. Az ő kikötőhelyein cserélték ki a Középtengeren érkező árukat indiai árucikkkel; az a nagy déli karaván-út, mely Gázától az Euphrates torkolatáig és a perzsa tengeröbölíig terjedt, a nabatäusok fővárosán, Petrán át indult, melynek még ma is pompás sziklapalotái és sziklasírjai nyilvánosabb tanúságot tesznek a nabatäus művelődésről, mint a majd csaknem elnémult hagyomány.**)

E kulturának legdélibb határpontjával állunk szemközt a Doughty által fölfedezett föliratokban s nabatäus síri emlékekben. Ez emlékek egytől egyig keltezve vannak, és így a történelmi helyzet megbecsülése nem okoz semmi nehézséget. Gutschmid, az ó-kori történet forrásainak jeles kritikusa, az Euting publicatiójához írt alapos függelékében a keltezéseknek megvonja a történelmi eredményeit. A fönt idézett példákban említett király Háritat a görög forrásokból jól ismert Arétás névvel azonos. Egyik kedvelt neve volt ez a nabatäus uralkodóknak; a mienk e néven a IV., ugyanaz, ki Pál apostol idejében volt Damaszkusnak ura. Már 9-ben Kr. e. foglalta el a királyi széket; a Doughty-féle föliratok mindig uralkodásának évei szerint vannak keltezve, olyan is van közöttök, mely uralkodásának 48-ik évében keletkezett, tehát 39-ben Kr. u. Vannak az ő idejéből pénzek is, a melyeken, úgy mint a föliratokon, «népe szeretőjének» = φιλόπατρις névvel van meg-tisztelve.

Alkalmasint kereskedelmi coloniák voltak azok, melyek itt Egrában megtelepedtek. A föliratokból láttuk, minő szerepet játszott közöttök az írásbeli szerződés. Még a családi sírbolt használatát is csak írásbeli szerződés alapján engedték meg, mely szerződés egyik példányát, mint a második helyen közölt példából láthatni, a Kejsz Isten templomába tették le őrizet végett. Nevezetes az, hogy a közölt példákból a nők rendelkezési szabadsága világosan kiderül, a mi nem épen mellékes adat a nők jogi állásának megítélésére nézve az arab nép között. Mert a nabatäus népet arab népnek kell tekinte-

*) Schenkel: *Bibellexicon* s. v. IV. köt. 270. l.

***) Mommsen: *Römische Geschichte*⁵ III. köt. 133. l.

nünk, a mint a régi írónál is rendszerint arab népként van róla említés téve. Csak nyelve, melyet hivatalos s ünnepélyes alkalmakra, például e föliratokban is használ, az aramæus nyelv. Az arab nyelv akkori időben éjszakon még igen alárendelt szerepet játszott; paraszt nyelv volt, melyet nem tartottak alkalmasnak a nyilvános élet igényeire; és ezért az akkori műveltség egyik tekintélyes közegét, az aramæus nyelvet tették magokévá. A föliratokban szereplő tulajdonnevek, az Aretás királyé is, egytől egyig arabok; a föliratok megfejtői, de különösen Nöldeke legsikeresebben az iszlám előtti arabság tulajdonneveinek tárházából minden egyes férfi- és nőnévnek kimutatták arab másait. Még az Istennevek is ugyanazok, melyekkel a Koránban s az arab régiség egyéb hiteles forrásaiban mint a pogány arabok Isteneinek neveivel találkozunk, nevezetesen Hobal, Al-Lát, Kejsz, Dúsarâ. Kézzel fogható mindezek után az a nagy tanulság, mely e föliratokból az arab régiség ismeretére háramlík.

E tanúi az iszlám előtti arabság történetének egy csapással mélyebb pillantást engednek vetnünk a hasonló Arábia művelődési helyzetébe, mint azon irodalmi adatok, melyekkel eddigelé kizárólag rendelkezünk.

Arábia történetéből az iszlám keletkezését megelőző időkre nézve eddigelé csak annyit tudtunk, a mennyi adatot a muhammedán irodalom e korszakra nézve szolgáltat. Ez adatok leginkább az éjszaki és középarábiai beduin társadalom mozgalmaira, a törzsek akár fontos, akár aprólékos okokból egymás ellen évtizedeken át viselt véres harczaira vonatkoznak. A fontos okok között leginkább a vérboszú, a beduin oltalmi jog megsértése s egyéb lovagias szempontok szerepelnek, melyek a sivatag közjogát alkotják; az aprólékos okok között a véres háborúknak olyan ürügyeit is találjuk, minők például lófuttatások alkalmával esett sértegetéseket és még ennél is apróbb dolgokat, melyekért évtizedekre terjedő harczok színhelyévé lett az arab törzsek tanyája.

A ki erre nézve példát akar olvasni, nézze meg azt a két történetet, melyeket Müller Ágost, az arabok történetének legújabb megírója (az Oncken-féle *Weltgeschichte in Einzeldarstellungen* című gyűjteményben) e munkája bevezető fejezetében az arab nép iszlám előtti viszonyainak jellemzésére fölhasznál.

Másrészt a rendelkezésre álló adatok mind muhammedán időből származván, a történelmi valóságot az iszlám szempontjából színezik. Ezek voltak és lehettek csak kizárólagos forrásai ama mestermunkának, melyet Caussin de Perceval tollából az iszlám előtti arabság viszonyairól bírunk; e munka különben, mely annak daczára, hogy megjelenése óta közel négy évszázad folyt le, e téren eddig fölül nem múlt munkának tekinthető.*)

Az úgynevezett himjarita föliratok a művelődés tekintetében külön állást elfoglaló és más szempont alá eső Dél-Arábia művelődésének viszonyait világosítják föl. Éjszak-Arábiából csak most állnak rendelkezésünkre legelőször a Muhammed megjelenését hat évszázaddal megelőző tanuk. Kétségtelenül nagy haladása ez a tudományos ítelet forrásainak.

III.

Ne méltóztassék hinni, hogy azon epigraphiai új adatok, melyekkel Doughty az arab régiség ismeretét gazdagítja, a Medáin-Szálih vidékén járó utazó által könnyű szerrel voltak összegyűjthetők. Keleten a föliratok másolása vagy pláne lepacsokolása fölötté jelentékeny akadályokba ütközik s a ki tudja, hogy mily körülmények közt másoltattak le legelőször azon ékírtos emlékek, melyeknek ismerete teremtette meg Európában az ókori philologia e nevezetes ágát; a ki tudja, hogy mily önfeláldozó nehézséggel tették előbb a negyvenes években Arnaud, majd pedig a hatvanas években Halévy a déli Arábiában található (úgynevezett himjár vagy szabæus) föliratokat az

*) *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu' à la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane*, 3 kötet (Paris 1847—48. «Ou y trouve» — így jellemzi Jules Mohl — «toutes les données que fournissent sur ce sujet les poètes, les commentateurs, les généalogistes et les chroniqueurs des Arabes, et toutes celles que les auteurs grecs et latins y ajoutent, éclairées par une critique sage, ordonnées avec le plus grand soin et présentant un ensemble qui restera la base de tous les travaux futurs sur ce sujet.» (*Vingt-sept ans d'histoire des études orientales* I. köt. 275. l.)

európai tudomány birtokává, az a jelen esetben is nagy nehézségekre s akadályokra számíthat. És tényleg kimondhatatlanok azok a külső akadályok, melyek között Doughty az európai tudomány számára azt az epigraphiai anyagot, melyet a *Corpus Inscriptionum Semiticarum* rendelkezésére bocsáthatt, elleste. Igen is, a szó legszorosabb értelmében véve, elleste. Érdemes közölni annak a helyzetnek leírását, mely közt e föliratok birtokába jutott. Berger Fülöp (15. lap) Doughty saját naplójegyzetei alapján ismertet meg vele. «Azt beszeli nekünk» — úgymond — «hogy egyikében azon apró gátházaknak (a francia is e német szóval él: blockhaus) zárkózott, melyek a török öröknek szolgálnak menedékkül, kik e vidéken szórványosan elhelyezték. Ismeretségben volt az őrség főnökével s e részről nem volt mit félnie; de a mint e helyről el talált távozni, már is veszélyekkel állott szemközt. A föliratok rendszerint nagy magasságban találhatók és Doughty minden segédeszköz hiányában volt. Egy gerenda segélyével kelle fölmásznia a föliratok helyére és sokszor a legveszélyesebb helyzetben megszerezni a lenyomatokat, sokszor égető napnak vagy esőnek kitéve. Majd az örök hirtelen beduinok közeledését jelentik; most azon kellett lennie, hogy mentül előbb ismét a blockhausba érjen, melynek nehéz vasajtaja reá záródott. Sokszor több napon át kellett e menedékben elzárva maradnia és meghallgatnia, miképen alkudoznak az arabok a hitetlen kiszolgáltatása fölött.»

A Doughty szerezte föliratok a sémi philológiával foglalkozóknak Párisban általános érdekét képezte. Renan a szak társakkal együtt a Collège de Franceban megbeszélte s magyarázás tárgyává tette azokat. Ez előadásokból keletkezett Renannak a czimben jelzett kiadványa (I. sz.) és Bergernek amazokat kiegészítő munkálatai. A véletlen e föliratoknak rendkívül kedvezett. A hely, melyen találhatók, hozzáférhetetlenségének daczára Doughty közlései nem képezik egyedüli alapját azon fontos tanulmányoknak, melyek az Arábia nabatäus fölirataihoz fűződnek.

Azon idő alatt, hogy a párisi tudósok dolgozó asztalaikon és a Collège de France egyik termében a Doughty nabatäus pacsolatainak megfejtésébe merültek, egy hírneves német palæographus, Euting Gyula, strassburgi egyetemi tanár s könyvtárnok, ki a régi írások története s kibetűzése körül

régóta nagy hírnévre tett szert Európában, a szerencsétlenül járt Huber kíséretében arab beduin öltözetben ugyanazt a vidéket barangolta be, a hol Doughty a szó igazi értelmében mászkált, a nabatius föliratokat hajhászva. A gyakorolt palæographus a hely színén a már megszerzett föliratoknak új másolatait ezközölte, s mint most szemmel látható, sokkal biztosabbakat mint a milyenek a Doughty-félék lehettek. «Mindenek előtt» — így nyilatkozik Euting munkája bevezetésében — «kész-szívesen szolgáltatok igazságot Doughty eredményének. Mindkettőnk vesződsége körülbelül ugyanaz volt, és csakis az méltányolhatja igazában, a ki azt személyesen tapasztalta. Nem csak, hogy valóban rendkívüli testi fáradságot kívántak meg ez eredmények; hanem a föliratok magas és kényelmetlen helyzetét, az égalj és az időjárás kedvezőtlen voltát, a vidéknek, mely számos beduintörzsnek határvonalát képezi, veszélyes természetét sem szabad kevésre becsülni. Egy falajtörján, melyet már Európában egyenesen e célra készíttettem és melyet kilencz hónapig alkalmazás nélkül magammal cipeltem, tartózkodtam három napon át, naponkint nyolcz óráig. A lajtorja keskeny fogai a legfájdalmasabb módon metszették, a biztosabb kapaszkodás miatt, mezitlen lábaimat. A nap érzékenyen sütötte a ruházattal csak gyéren védett testemet; a pacskolatok eszközlesére úgy mint a nedves papírral szüntelen föl-alámászásra fölötte kényelmetlen beduin öltözetem fejemet fődő kendőre és egy ingre szoritkozott. Maga a létra, mely teljesen kifeszítve nyolcz méternyi hosszúságra volt kiterjeszthető, nem futotta ki a síremlékek nagy részének magasságát; ezért a negyedik sírbolttal nem győztem és célom elérése nélkül kellett azt odahagynom. Mindehhez járult még a szél, mely türelmemet próbára téve, a munkát már keletkezésében veszélyezteté. Egy föliratot darabonként pacskoltam le, de a szél papírjaimat, midőn a föliratokról azokat leoldottam, irgalmatlanul széttépte vagy elhordotta. Ezért sem én, sem Doughty nem voltunk képesek némely fölirat másolatával szolgálni . . . A vidék veszélyességéről hadd szóljon Huber naplója, ki pár nappal előbb távozott innen, mint én, és ki a föliratokon végezett munka közben egy tuczat béli-beduin által megtámadva, a Madáin-Szálihban levő gátházban, melynek őrsége nota bene csak három emberből áll, tiz napon át volt ostrom

alatt, míg általam, ki véletlen e beduin törzs őrizete alatt állottam, az ostrom alól fölszabadult.»

Ily körülmények között keletkezett Euting munkájának anyaga, melyet 1885-ben a berlini akadémia adott ki. E munka, melynek tartalma majd csaknem azonos a Doughtyével, az anyagot nemcsak a legpontosabban közli, mi által a Doughty alapján dolgozó francia akadémikusok munkálatával szemben haladást jelez, hanem magyarázó mellékletei által egyúttal a közölt anyag tudományos eredményeit is a legpontosabban vonja meg. Eutinggel e munkára két neves német tudós szövetkezett; Nöldeke, ki magyarázataiban s külön a munkához függesztett excursusban a fölíratok nyelvtudományi eredményeit tárgyalja és Gutschmid, ki a fölíratok számára a történelmi szempontot világítja meg és a nabatäus történet kapcsolatát egyrészt az eddigelé is ismert emlékek, másrészt a fölíratokból nyert új anyag segítségével tünteti föl. Euting maga mindehhez a maga korszakot alkotó palaeographiai tanulmányait fűzi. Nem túlozunk tehát, ha azt mondjuk, hogy e fölíratok tanulmányozása a francia előzmények mellett, melyektől az úttörő dicsőségét nem lehet eltagadni, csak e munkával hágott a kritikai tökéletesség fokára; és így nem is jogosult a francziák azon vádja, melyet a munka megjelenése előtt szélitiben hangoztattak, hogy Euting tulajdonképen már ő előtte is kész munkát végezett. A ki az Eutingnek előttünk fekvő kötetét a Doughty-Renan-féle publicatiókhoz méri, bizonyára kész-örömet fog elállani e vádtól.

Ezenkívül Euting e nabatäus fölíratokon kívül még egy jó csomó déli-arab nyelven és íráson szerkesztett fölíratot is földerített, melyeknek ugyane helyen való előfordulása élénken világítja meg a vándorlás tényét, melylyel a dél-arab törzsek éjszak felé törekedtek és föl egészen éjszaki Syriáig terjeszkedtek. A fölíratok e részének földolgozásával most Müller, bécsi tanár van elfoglalva.*)

IV.

De fontosságra nézve a Doughty és Eutingtól közölt fölíratokat e vidéken a sémi ókor még egy másik epigraphi-

*) Lásd a 64. lapon idézett közleményt.

kus emléke múlja fölül, a Tejmában talált nagy fölirat. Ennek fölfedezése a tudományos utazások egyik tragédiájával áll kapcsolatban.

Már eddig is többször volt említve e czikk folytán Charles Huber neve. Itt azon pont, melyen vele is tüzetesebben kell foglalkoznunk. 1879-ben az épen említett strassburgi geographus, semmit sem sejtve arról, hogy e teren a legutolsó időben elődje volt Doughty, ugyanazon vidéken utazott, a melyről az angol Reverend rövid idővel azelőtt tért vissza Európába. Az általa gyűjtött és másolt föliratok között azonban egynek nyoma találtatott, melyet Doughty az ő úti jegyzeteiben mint létezőt jelzett ugyan, de melynek lemásolása neki nem sikerült.

A nagy tejmái föliratból Huber egy pár sort kapott le, es e töredékes közles, mely a párisi *Société de géographie* bulletinjében jelent meg, volt a legelső biztos adat e fontos emlékről, melylyel az európai tudomány most oly sűrűen foglalkozik. Hubert az épen említett tudományos társaság nagy díjával tünteté ki. De e fényes elismerés nem elégítette ki kutató ambícióját. Az arábiai régiség színhelyének, mely az övéivel ugyanazon teren mozgó Doughty-féle buvárlatoknak egyidejűleg megindult elemzése által még csak most mutatkozott a történelmét fölvilágosító új adatok nagy kincsesbányájául, az első kísérletnél még alaposabb föl kutatása, ez volt ezentúl vágyainak célja. 1883-iki május havában ismét útnak indult. A jeles geographus, mint már említettük, a nálánál szerencsésebb német palæographus kíséretében utazhatott. Mindketten együtt látogatták meg a nagy tejmái fölirat színhelyét. Huber, a francia akadémiaának, Euting, a strassburgi egyetem híres orientalistájának, Nöldekének küldte meg a Huber által első utazása alkalmával fölfedezett, most második útjában a tudomány számára elsajátított fölirat pacskolatát. Euting a sémi régiségtudomány ez emlékezetes meggazdagításával végezte be nagy utazását, mely Palmyrától Közép-Arábiáig terjedt; most már visszatért hazájába. Hubernek, a vérmes francziának, még egy teendője volt. Nem elégedett meg a tudomány meggazdagításával; ő a nevezetes tejmái emléket eredetiben hazájának híres gyűjteménye, a Louvre számára akarta megszerezni; arra is volt reménysége, hogy utazásának folytatása által még újabb emlékekre is bukkan, melyeknek fölfedezése

asztán az ő egyéni munkája lesz. Az eddigiekben Doughty és Euting voltak dicsőségének osztályosai. A tejmai követ sikerült neki megszereznie. De tartózkodásának kihúzása a tudós életébe került. 1884-iki júliusban az a hír érkezett a dseddai francia konzulhoz, hogy Huber az arabok gyilkának esett áldozatul. Kétséget nem szenved, hogy a beduinok pénzvágya, melynek kielégítését Huber meggyilkolása által vélték elérhetőnek, oltotta el a merész utazó életének szikráját. A műveltség ily alantós fokán álló emberek a fölíratokat hajhászókban régi idők óta kincskeresőket és kincstalálókát sejtenek; azt hiszik, hogy az ily ember, ki nem a világ azon pontján kutat legelőször, melyet ők laknak, roppant gazdagság birtokában lehet. A vallásos fanatismusnak a barbárság e nyilatkozataiban semmi esetre nincsen számba vehető része. Hiszen nincs érzés, mely a beduin ember lelkületére gyöngébb befolyással volna, mint valamely positiv vallás iránti lelkesedés. A muhammedán nevet csak külsőleg viseli. A mint már másutt kifejtettük,*) nincsen nálánál az arab világban kevésbé muhammedán lelkületű és vallás dolgában általán közönyösebb ember.

Így hát Huberben egygyel több mártyrja lett a tudománynak. A tejmai kő, melynek ára volt épen a tudomány e jelesének élete, általa megszerzetett volt és többi gyűjteményeivel s tudományos jegyzeteivel együtt Háilban, a Sammár hegységnek már Palgrave által jól ismertetett helyiségében őrizet alá vétetett. Lostalet, dseddai francia konzulnak egy algieri száműzött segítségével, ki napjait Arábiában tölti el, sikerült a követ Huber egyéb hátrahagyott birtokával együtt pár hónappal ezelőtt megszerezni és a fontos fölvilágosításokat tartalmazó fölíratos kő jelenleg már a Louvre sémi termét díszíti.**)

*) *Az iszlám* 33—46. lapjain.

**) E kő megszerzésének története Lostalet konzul által az *Académie des Inscriptions*ban tartott előadása szerint a francia lapokban bőven közöltetett. Ez előadás tényadatai némi módosítást szenvednek azok által, a melyek dr. Snouck Hurgronje hollandi tudós részéről a müncheni *Allgem. Zeitung Aus Arabien* című czikkében (1885 november 16-iki számban) hozattak nyilvánosságára. Az említett czikk szerzője, különben e sorok írójának kedves barátja, azon európaiak sorút

E kö megszerzésének tragikus története kíváncsivá tette az olvasót arra, hogy végre valahára a rajta olvasható fölíratról is szóljunk már valamit.

A tejmái fölírat tartalma az ázsiai vagy közelebbről sémi vallástörténet egyik legérdekesebb s legtanulságosabb adatával ismertet meg bennünket. A polytheistikus vallásokban, a mint azt például különösen a római vallásról tudjuk, nem volt ritka eset, hogy egy nép az idegen népek Istenét vagy Isteneit a maga nemzeti Istenei mellé fogadta pantheonába. Egy pár Istennel több vagy kevesebb, nem határozható a sokisteniség rendszerén belül. Hisz mentül több Istenségnek volt temploma és oltára, annál több védelmezője s oltalmazója volt a népnek vagy a városnak, a hol a templomok épültek s az oltárok emeltettek.

Hogy e nézet arab földön is dívott légyen, eddig nem tudtuk. Csak most tudjuk, mióta a tejmái fölírat Huber által ismeretessé vált. Valamint az arab ember az idegen nemzetiségbeli egyénnel szemben szent és sérthetetlen köteleknek tartotta a vendégszeretetet vagy az oltalom egyéb formái által kötött szövetséget, úgy a vendégül befogadott idegen Istenségre is kiterjesztette az oltalmazás e kötelességét. A szóban forgó fölíratban, mely még több tanulságot nyújtana, ha a szerencsétlen véletlen nem csonkítja meg annak körülbelül tíz sorát, épen azokat, melyek — úgy látszik, a Tejmá-beli localis Istenek neveit tartalmazták — a tejmái Istenek szerződést kötnek egy idegen földről behozott Istenséggel és ama papi családdal, mely az idegen Istenség szolgálatát volt ellátandó. «A tejmái Istenek — úgy mond e befogadó okirat — oltalmazni fogják Szelemsazabot, Petosiris fiát, a hagambeli Szelem (ez az új isten neve) templomának kerületében. A ki pedig megcsonkítaná e azt irtsák ki Tejmá Istenei és fajzatát és nevét Tejmá földjéről.»

E köbe vésett szerződés még évi jövedelmet is biztosít a befogadott Isten templomának. Tejmának nagy bősége volt datolyákban; mint a muhammedán történelmi forrásokból tudjuk, Muhammed idejében a datolya-termelés volt a tej-

gyarapítja, kik muhammedán szereppel éltek Mekkában. Csak Lostalet indiscretiója miatt volt kénytelen a muhammedának szent városát hamarjában elhagyni; most ismét hazájába tért vissza.

máiak fő foglalkozása és keresete. E bőségekben kedveskedtek már most a tejmáiak az új Istenségnek is, és ez elvállalt kötelességöket pontos számszerinti adatokkal a fölíratban meg is örökíték.

E fölírat, mióta legelső híre került Európába, számos szakferfiak részéről képezte a megfontolás s hozzászólás tárgyát. A ki az angol *Athenaeum* és *Academy* irodalmi lapokat forgatni szokta, annak nem kerülte ki figyelmét azon tény, hogy azokban a «Tejma-inscription» sok ideig szinte állandó rovatot alkotott. De a *Prêtre de Némi* híres szerzőjéé az érdem, hogy ama finom tapintattal, mely őt vallástörténeti kérdések megítélésében kitünteti, a fölíratnak nem csak nyelvi nehézségeire leginkább ő derített világosságot, hanem azon vallástörténeti vonatkozásokat is, melyeket a fölírat csonka létére is föltüntet, ő találta el.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.